

TOPLUMSAL BİRLİKTELİĞE
KATKILARI AÇISINDAN
CAMİLER

Diyanet Aylık Dergi – 2011 Ekim Sayısı

Dr. Yaşar YİĞİT
Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı

Dünya milletlerine şöyle bir göz attığımızda, gerek Allah'a inanan semavî din mensuplarının gerekse batıl din mensuplarının hemen hepsinin kutsal kabul ettikleri mekanlarının mevcut olduğunu görürüz. Mabed geleneğinin kökeni ilk insana kadar dayandırılmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de insanlar için inşa edilen ilk mabedin (beyt) Kabe olduğu bildirilmektedir." Onun ilk bânisinin Hz. Adem olduğu rivayeti esas alınır, mabed geleneğinin ilk insanla başlamış olduğu ifade edilebilir." Bu gelenek, tarihsel süreç içinde niteliği ve işlevi değişmekle birlikte hemen her toplumda varlığını sürdürmüştür.

Günümüz dünyasında, üniversite, ticaret ve kültür merkezleri, sinema ve tiyatro salonları gibi sosyal ve kültürel faaliyetlerin icra edildiği çağdaş kurum ve kuruluşların yer almadığı kent ve şehirlere rastlamak mümkündür. Ama şöyle ya da böyle dünyanın hemen her yerinde insanların ibadetlerini yaptığı bir tapınak veya mabedin bulunmadığı yerleşim merkezinden söz etmek mümkün değil gibidir. Dünyamız, bu yönüyle adeta mabetler topluluğunu simgelemektedir. Bu durum her insanın özünde var olan, inanma ya da kulluk duygusunun, olumlu veya olumsuz bir biçimde dışa yansması şeklinde açıklanabilir. Nitekim İlahî kaynaklı dinlerden Hristiyanlıkta kilise-, Yahudilikte havra ve sinagoglar mabed işlevini görürken, İslâm toplumlarında bu işlevi, tarihi süreç içinde camiler (mescid) yerine getirmişlerdir. Şunu ilave etmek gerekir ki, diğer dinlerden farklı olarak İslâm, Müslümanlar için bütün yeryüzünü temiz ve ibadete elverişli kılmıştır. İbadet edebilmek için diğer din mensuplarının (Hristiyanların kilise, Yahudilerin havra) belli bir mekana ihtiyaçları gibi, Müslümanların mutlaka bir mabede ihtiyaçları yoktur. Onlar, diledikleri her yerde Allah'a ibadet edebilirler. Ancak ibadet açısından böyle bir zorunluluk bulunmamakla birlikte düzenli ve kurumlaşan bir toplum için, bu tür mabedlerin (mescid) inşa edilmesinin ihtiyaç olduğu da bir gerçektir. Nitekim Müslümanlar, Medine'ye hicretlerinin ilk günlerinden itibaren hatta bazı rivayetlere göre daha Mekke'de iken'3' ibadet için bazı mekanları mescid haline getirmişlerdir. Bilinen o ki, Hz. Peygamber, hicreti esnasında daha Medine'ye varmadan şehre 2 mil kadar uzaklıkta bulunan Küba'da bir mescid inşa etmiştir. Daha sonra da Medine'ye giderek bugün "Mescid-i Nebevî" olarak bilinen mescidin temellerini atmıştır. Kaynaklarda, Hz. Peygamber döneminde mescid edinilmiş evler ve Mescid-i Nebevî dışında bizzat Resûlullah'ın namaz kıldığı Medine dahilinde 18, Medine civarında ise 40 mescid bulunduğu nakledilmektedir." Bu örneklerden hareketle İslâm tarihi boyunca Müslümanlar, mescid ya da cami inşa etmeyi geride bırakılan en büyük eser olarak telakki etmişler ve bu doğrultuda takdire şayan bir gayret sergilemişlerdir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de onlar, camilere yardım çağrısına kendileri muhtaç olsalar bile daima olumlu cevap vermişlerdir. Onların bu özverileri, Allah katında elbette bir karşılık bulacaktır ama bu eserler bizlerin onları hayırla yâd etmesine de vesile olmaktadır. Müslümanların, camilerin tefriş ve inşasına bu derece önem vermelerinin temelinde, Hz. Peygamberin, "Kim Allah'ın rızasını umarak bir mescid inşa ederse, Allah da cennette ona bir köşk hazırlar"5' gibi sözlerinin yattığı bir gerçektir. Daha sonraki devirlerde Müslümanlar fethedilen her yerde mescid yaptırılmasını ilke

edinmişlerdir. Örneğin Hz. Ömer, fethedilen memleketlere tayin edilen vali ve görevlilerine cuma namazı için büyükçe bir mescid, kabileler için de ayrı mescidler yaptırılmalarını emrederdi.⁶

Cami ve Mescid Kavramları:

Arapça "c-m-a, cem" kökünden türeyen, "toplayan, bir araya getiren" anlamındaki câ- mi kelimesi ilk dönemlerde sadece cuma namazı için kullanılan "el-Mescidü'l-Câmi (cemaati toplayan mescid)"⁷ tamlamasının kısaltılmış şeklidir. Hatta bu ifadenin bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanıldığı rivayeti de vardır.⁸

Mescid ise, Arapça'da "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" anlamına gelen sücüd kökünden "secde edilen yer" anlamında bir mekan ismidir.⁹ Kur'an-ı Kerim, hadisler ve ilk İslâm kaynaklarında cami karşılığında mescid kelimesi geçmektedir. "İçlerinde Allah'ın adının anıldığı mescidlere girmeyi yasaklayan ve onları tahribe çalışandan daha zalim kim olabilir?,"¹⁰ "Allah, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi her halde manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılıp giderdi ki buralarda Allah'ın ismi çok anılır."¹¹ âyetlerinde "mescid" kelimesinin kullanıldığını örnek olarak zikredebiliriz.¹² Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de biri çoğul (mehârib) olmak üzere beş yerde geçen "mihrâb" kelimesi de dilcilerin çoğunluğuna göre mescid anlamındadır.¹³ Mescid kelimesinin hadislerde de çokça kullanıldığını görmekteyiz.¹⁴

Camilerin Toplumsal Birlikteliğe Katkıları:

İslâm Dininde, mü'minlerin kardeşliği temel ilkelerden biridir. Kur'an-ı Kerim ve hadisi şeriflerde değişik vesilelerle inananların kardeşliği,¹⁵ birlik ve beraberlikten ayrılmamaları,¹⁶ birbirleriyle maddî ve manevî alanlarda yardımlaşma ve dayanışmaları¹⁷ vurgulanır. İhtilafların, bölünme ve gruplaşmaların ise, Müslümanların zayıf ve güçsüz konuma düşmelerine neden olacağı ifade edilmektedir. "Allah'a ve Resulüne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz (gücünüz-devletiniz) gider. Bir de sabredin. Allah sabredenlerle beraberdir."¹⁸, "Hep birlikte Allah'ın ipine sınımsızca sanılın, parçalanmayın..."¹⁹, "Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın..."²⁰ gibi âyetler, belirtilen gerçeklere işaret etmek suretiyle Müslümanları birlik ve beraberliğe çağırmakta ve onların ayrılığa düşmemelerini emretmektedirler. İslâm dünyasının bugün içinde bulunduğu üzücü durumu, gruplaşmalara, bölünmelere ve basit çıkar hesaplarına bağlamak mümkündür. Tarihsel süreç içinde düşülen gereksiz ihtilaf ve ayrılıklarının, tek bir ümmet olan insanlığın, farklı ümmetlere (milletlere, dini anlayışlara) bölünmesinin gerekçesi olarak zikredilmesi²¹ gerçekten anlamlıdır. Çağımızda aynı dine mensup nice insanların hatta toplumların, gereksiz ve anlamsız ihtilaf sebebiyle ayrılığa düşmeleri göz önünde bulundurulursa, İslâm'ın Müslümanları gerek kişisel, gerekse toplumsal ölçüde birlik ve beraberliğe davetinin amacı daha da iyi anlaşılır. Ayrıca insanların gereksiz ihtilaf ve ayrılıklarının, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi İlahi dinlerin orijinalitesinin bozulmasında da temel etken olduğu beyan edilmektedir.²² Yüce dinimiz İslâm, mensupları arasında sevgi ve şefkati temin, toplumsal birlikteliği, yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak amacıyla değişik kurumlar vücuda getirmiştir. Bu kurumların başında da camilerimiz gelmektedir.

Cami, Asr-ı Saadetten başlayarak ondört asır boyunca bütün İslâm diyarında Müslümanların ibadet, ilim ve meşveret durağı olmuştur. İbadet için toplanan cemaat, din ilmini de orada öğrenir, dünya işlerini de orada görüşür, hallederdi. Ancak dünya işleri çoğalıp çeşitlendikçe, cami sadece ibadet ve ilim merkezi olarak kalmış ve bu durum günümüze kadar böylece devam etmiştir.

Asr-ı Saadette cami, birçok fonksiyonları icra etmekteydi. Öyle ki o sadece ibadetlerin eda

edilip çıkıldığı bir mekan olarak kalmamış, aynı zamanda pekçok etkinlik ve faaliyetlere sahne olmuş çok yönlü bir mekan hüviyeti arzemiştir. Hz. Peygamberin insanları cemaata bu derece teşviki belki de mescidin bu çok yönlülüğünden herkesin payına düşeni alması amacına yönelikti. Günümüzde olduğu gibi toplumun bilgilendirilmesinde işlevi inkar edilemeyecek boyutta olan basın ve yayın organlarının bulunmadığı bir dönemde, caminin toplumun bilgilendirilmesinde üstleneceği misyon hakikaten kayda değer ağırlıkta olsa gerek. Bunun yanında diğer her yer ibadete elverişli olmakla birlikte, Allah'ın zikredildiği mescidlerin, manevf bir atmosfere sahip olduğu da bir gerçektir. Mü'minler, huzu ve huşu içinde "Allah'ın evi" olarak nitelendirilen bu mekanlarda, dünyanın aldatici ve insanı bunaltan ortamından kendilerini azıcık da olsa tecrid ederek Rableriyle başbaşa kalma, O'nun huzurunda durma imkanını bulurlar. Orada dertlilerin dertleri dinlenir, hastaların şifa bulması, borçluların borçlarını edası temenni edilir, göz yaşı dökkenlerin göz yaşına ortak olunur, günahkârların, isyankârların pişmanlık dilekçelerine hep beraber "amin" diyerek ortak imza atılır, sevinçler paylaşılır, doğanlar orada karşılanır, ölenler oradan uğurlanır. Dostlukların temeli, bir sevgi ve barış sözcüğü olan "Selam" ile orada atılır. Hasılı orası bütün Müslümanların adeta ortak bir evi konumundadır. O ev, Müslümanların ortak kalbi gibidir. O kalpte hayat varsa, Müslümanlarda da hayat vardır. Onda hayat yoksa, Müslümanlarda da hayat yoktur. Kalbe, toplardamar kirli kan getirir. Kalpte temizlenen kan atardamarlar vasıtasıyla tekrar vücuda kanalize edilir. İşte camiye gelen insan dışarıda her ne kadar kötü duygulara sahip olursa olsun, bu kutsal mekanlardan temizlenerek topluma dönmelidir. O kalpten vücuda pompalanan taze kan misali topluma, başka bir ifadeyle insanlığa kazandırılmış yeni bir güçtür, değerdir. Oraya gelen insanların, Kitabı tek, Allah'ı tek, Peygamberi Hz. Muhammed'dir. Başvuru kaynakları, Kur'an'dır, Hz. Peygamberin sözleridir. Bu ilkeler o kalbin, o ortak evin, ana prensipleridir. Bu ilkeler, zedelendiği takdirde cami ya da mescidlerle, amaçlanan hedeflere ulaşmak adeta imkansızdır. Sevgi yerine kinin, ayıpları, kusurları örtme yerine bunları ortaya dökmenin, güzel söz yerine kötü ve küfür sözlerin, birlik yerine bölücülüğün, ihlas yerine gösterişin hakim olduğu mekanın, "Allahın evi" veya İslâm'ın mabedi olarak nitelendirilmesi ne derece isabetli olacaktır? Üzülerek belirtelim ki, cemaat imama, imam cemaata, cemaat birbirlerine zaman zaman düşman gözüyle bakabilmektedirler. Müslümanlar, kardeş oldukları bilincini hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalıdır. Ayrıca Hz. Peygamberi şekli olarak örnek almada hiçbir kimseye pirim tanımayan kimselerin onun getirdiği sevgi, dostluk, yardımlaşma, birlik ve beraberlik gibi mesajlara da kulak vermeleri gerekmektedir. Kâinatın Efendisi (s.a.s), "İman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de gerçek manada iman etmiş olamazsınız."23, "Birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerine şe/kat hususunda mü'minler adeta tek bir ceset gibidirler. Ondan bir uzuv şikayet ederse, uykusuzluk ve ateşle cesedin diğer uzuvları da ona iştirakler."24, "Mü'minin mü'mine bağlılığı, parçalan birbirine bağlayan bir tek bina gibidir"25 buyuruyor. Hz. Peygamber'in bu sözleri doğrultusunda her Mü'min, diğer Müslümanla- ra bakış açısını şöyle bir daha gözden geçirmelidir.

Çağımızın yozlaşan ve adeta putlaştırılan anlayış ve değer yargıları ile basit menfaatler uğruna Müslüman kardeşini terke den, onun musibetinde huzuru bulan, huzurunda da kalbindeki kinden dolayı üzüntüyü yakalayan, siyasi ve dinî kökenli bazı çevre ve gruplara göre sözünü ve selamını belirleyen Müslümanların bu eksende bir daha düşünmesinin gerektiği kanaatindeyiz. İster din kökenli olsun, ister siyasi olsun, düşmanlığa varan gruplaşmalar, bölünmeler hem dinimiz hem de vatanımıza zarar vermektedir. Birlik ve beraberlik bizi dinimizde de dünya milletleri arasında da güçlü kılacaktır. Bu bağlamda camilerin, Müslümanlar arasında sevgi ve şefkati, toplumsal yardımlaşma ve dayanışmayı

sağlamak amacıyla vücuda getirilmiş kurumlar olduğunu bir daha hatırlamalıyız.

Peygamber (s.a.s.) müminleri daima cemaata davet etmiş hatta cemaate gelmeyenleri kınamıştır.¹²⁶ Ve bir hadisinde cemaatle kılınan namazın ferden kılınan namazdan daha faziletli olduğunu ifade etmiştir.²⁷¹ O halde Peygamberimizin teşvik ettiği cemaat nedir? Niteliği ne olmalıdır? Sosyolojide cemaat; aralarında diyalog bulunan organize topluluk şeklinde tanımlanmaktadır. Buna karşılık aralarında diyalog bulunmayan, birbirinden kopuk kitleye de kalabalık denir. Peygamberimizin birçok hadisinde teşvik ettiği ve İslâm'ın hedeflediği kitle, tanımlandığı şekliyle kalabalık değil, cemaat terimiyle örtüşmektedir. Buradan hareketle bugün camilerimizi dolduran kitlenin bu niteliğe sahip olmasını temenni etmek durumundayız. Zira aynı safta, aynı camide namaz kıldığı halde birbirinden haberi olmayan, birbirine selam dahi vermeyen, merhaba, nasılsınız gibi sevgi sözcüklerini ya hiç kullanmayan ya da oldukça cimri davranan Müslümanların sayısı azımsanacak kadar az değildir. Bu nitelikteki cemaatin eda ettiği namazın, evde tek başına kılınan namazdan 27 derece daha fazla sevap kazandırdığının düşünülmesi, Hz. Peygamberin önerdiği cemaat anlayışı ile ne derece bağdaşır? Müslüman namaza giderken karşılaştığı Müslümana selam verir, onun halini sorar, ona güler yüz gösterir. İşte bunların hepsi dinimizde sevap işlerdir. Bu sevap işler nedeniyle kılınan namazın sevabı artacaktır. Mü'minin sevgisini, şefkatini, içinde bulunduğu huzursuzlukları, bunalımları bir tarafa iterek toplumda sevgi ve şefkat mahrumu insanlarla paylaşması ne kadar da güzel olsa gerektir. Bu bağlamda Peygamber (s.a.s.)'in, "Güzel söz sadakadır"²⁸ ifadesi ne kadar da anlamlıdır. Nice yüklü paraların, malın, tamir edemeyeceği kırık kalpleri, dünyası kararmış insanları, selam gibi, nasılsınız gibi bir sevgi ve şefkat sözcüğü hayata döndürebilmektedir. Buradan hareketle camilerimiz bizlerin moral kaynağı olmalıdır. Cami kapısı itici değil, çekici olmalıdır. Onun cemaati, ümitsiz, üzüntülü, muhtaç insanların hayat bulacağı bir nitelikte olmalı. Çünkü Peygamberin mescidi böyleydi. Oradan insanlar kovulmaz, orada insanlar küstürülmez, orada insanlar paylaşılacak herşeyini paylaşırlardı. Onun imamı, toplumun bütün bireylerinin güven ve itimadını kazanmış bir konumdaydı. Şu olay bizlere Hz. Peygamberin engin hoşgörüsü konusunda bir fikir verecek nitelikte olsa gerek. Bedevinin birisi gelip mescidin bir köşesine küçük abdestini bozuyor. Sahabe, bu olayı hoş karşılamıyor. Hz. Peygamber sahabeyi teskin ediyor ve bedevi işini bitirince, kova ile su getirtip orayı temizlettiriyor.¹ Bu olayı günümüze getirelim ve nasıl bir tepki vereceğimizi şöyle bir düşünelim. Hoşgörü ve merhamet tellallığı yapanların bu örneklerle kulak vermeleri gerekmez mi? Ayıp ve kusurların örtülmesinde, Resûlullahın (s.a.s.) takip ettiği metod konusunda bir fikir vermesi açısından şu hadise oldukça ilginçtir. Şöyle ki, Mâ- iz'in zina yaptığını gören ve onu ikrara teşvik eden şahsa Peygamber (s.a.s.), "Keşke onu elbisenle örtseydin (de görmeseydim Bu senin için daha hayırlı olurdu)"³⁰ buyurmuştur. Bu ifade, ayıp ve kusurların deşifre edilmemesine en güzel delil ve örnek olsa gerek. Kur'an- ı Kerim de, "...Birbirinizin kusurunu araştırmayın."¹³ âyetiyle de, kişilerin ayıp, kusur ve suçlarının araştırılması yasaklanmıştır. Ayrıca bu konuda Peygamber (s.a.s.) de, "Kim bir Müslümanın ayıbını örterse, Allah da kıyamet gününde onun ayıbını örter"³² ifadesiyle, kusurların ifşa edilmemesinin önemini vurgulamıştır. Camilerin toplumun eğitim ve öğretimine katkıları da inkar edilemez. Hz. Peygamberin, bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını da ilimle meşgul halde görüp, "Ben muallim olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması³³, Asr-ı Saadette mescidin eğitim ve öğretim amacıyla da kullanıldığına işaret etmektedir. Ayrıca İslâm'da düzenli bir eğitim ve öğretim faaliyetinin ilk defa Mescid-i Nebevi'de yapıldığını da ifade edebiliriz. Burada sayıları zaman zaman 400'e kadar çıkan Ashâb-ı Suffe'ye bizzat Hz. Peygamber öğretmenlik yapmıştır.³⁴ Mescidde eğitim ve

öğretim sadece erkeklere münhasır değildi; kadınlar için de Mescid-i Nebevi'de ayrı bir gün tahsis edilmişti.³⁵ Önde gelen mezhep imamları camilerde yetişmişler ve buralarda ders okutmuşlardı. Sözün özü geçmişte camiler, çok yönlü kurumlar- dı.³⁶ Toplumun sadece ibadet ihtiyacının değil diğer ihtiyaçlarının da çözüm arandığı bir mekandı. Camilerimizin, günümüzde eğitim ve öğretim fonksiyonunu icra ettiğini ifade etmek güç gibi gözükmektedir. Bu önemli fonksiyon tekrar hayata geçirilmelidir. Oraya gelen insanlar, dini konularda eğitilmelidirler. Eksikleri gayet güzel bir üslupla tamamlanmaya çalışılmalıdır. Çünkü ibadet edenlerin bulunmadığı bir mabed ne derece ihtişamlı olursa olsun, topluma hiçbir katkısı olmayacaktır. Mabedlerimizin tefrişine gösterdiğimiz özenden daha fazlasını gençlerimizin, insanlarımızın, ruh ve gönüllerini de tezyin etmek zorundayız. Zira ülkemizin ve mabedlerimizin geleceği, milletini seven ve kutsal değerlere saygı duyan çocuklarımıza, gençlerimize bağlıdır. Haramı, helali, imanı, küfrü, dünyayı, ahireti, insanımıza anlatmak ve öğretmek öncelikle camilerimizin görevidir. İmam, o mahallenin veya köyün, en çok saygı duyulan, hal ve yaşayışı ile herkese örnek olan bir şahsiyettir. O, doldurduğu mihrabın Resûlullah (s.a.s.)'in makamı olduğu bilinciyle hareket etmelidir. Cemaate sadece namaz kıldırarak kalmayıp, aynı zamanda dinî ve sosyal meselelerde de cemaate yardımcı olmalı, onları eğitmelidir. Camiyi bir mekteb haline getirmeye gayret etmelidir. Cami, öyle bir mektebdir ki, yedi yaşından yetmiş yaşına kadar herkes oranın gönüllü öğrencisidir. İmam, mihrabında, kürsüsünde, minberinde sadece Allah'ın dinini ve O'nun Peygamberini anlatmayı ilke edinmelidir. O, kutsal ve kendisine emanet olarak tevdi edilen mekanları, din dışı davranış ve amaçların ipoteğine kaptırmamalıdır. Mesajlarının doğruluk ve uygunluğunu birilerine değil, Kur'an ve Sünnet'e endekslemelidir.

Camiler, mikro planda Mü'minlerin dünyasını şematize ve temsil etmektedir. Onlar orada ibadetlerinin sıhhat ve fazileti için nasıl İslâm'a aykırı hususlardan kaçınmak zorunda iseler, dış aleme (toplumsal hayata) çıktıklarında da bu davranışlarını sürdürmeleri gerekir. Daha açık bir ifadeyle camide kazanılan güzel hasletler, elde edilen bilgiler, dış aleme de yansıtılmalıdır. Müslümanlığımızı zedeleyecek ve lekeleyecek her türlü davranıştan uzak durmaya özen göstermeliyiz. Camide, nasıl dünya ve ahirete faydası olmayacak davranışlardan uzak kalmak gerekiyorsa, büyük mescid konumunda olan dünya hayatında da bu tür davranışlardan uzak kalınmalıdır. Camilerde saf düzeniyle zengin, fakir, köle, efendi arasındaki fark ortadan kalkar. Herkes bir safta Allah'ın huzurunda rükuya varır, secdeye kapanır. Bütün bu hareketler tek bir komutla gerçekleşir. Bu komutun cemaat üzerindeki yansıması sosyolojik açıdan birçok yoruma tâbi tutulabilir. İnsanlarda birlikte hareket etme duygusu, toplumdan kopmama, toplumun uyum ve düzenini bozmama, idareciyi dinleme, bütün insanları eşit görme gibi birçok mesajlar çıkarılabilir.

İnsanların birbirinden adeta kaçmaya çalıştığı, kimsenin, kimsenin hal ve hatırını dahi sormaya tenezzül etmediği şu günlerde, camilerimiz toplumumuzun zayıflayan bu değerlerini yeniden canlandırabilir. Aynı apartmanda oturan komşular, bayramlarda bile birbirlerine gelip gitmemektedirler. Sonuçta ferdi ve egoist bir toplum hayatı ortaya çıkmaktadır. Herkes küçücük menfaat uğruna birbirinin ayağını kaydırmaya gayret etmektedir. İşte bütün bu zedelenen değerlerin tamiri ve ihyası yine camilere düşmektedir. Camilerimizin bu misyonu gerçekleştirmesi de imamıyla, cemaatiyle, yukarıda naklettiğimiz hususların dikkate alınmasıyla mümkün olacaktır.

1- Al-i İmran, 96.

2- TDV İslam Ansiklopedisi, 'Cami' maddesi.

3- TDV İslam Ansiklopedisi, 'Cami' maddesi.

- 4- Önkâl, Ahmet, 'Asrı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler, DİD, c. XIX, sy. 3, y. 1983, s. 54.
- 5- Müslim, Mesacid, 4.
- 6- Önkâl, agm., s. 54.
- 7- el- Mu'cemu'l-Vesît, 'C-M-A' maddesi,
- 8- TDV İslam Ansiklopedisi, 'Cami' maddesi.
- 9- el- Mu'cemu'l-Vesît, 'S-C-D' maddesi; TDV İslam Ansiklopedisi, Cami maddesi.
- 10- Bakara, 114.
- 11- Hac, 40.
- 12- Örnek olarak bkz. Tevbe, 108; İsrâ, 1; Tevbe, 107-108.
- 13- TDV İslam Ansiklopedisi, Cami maddesi.
- 14- Bkz. Buhari, Enbiya, 40; Müslim, Mesacid,1,2,3; Tirmizi, Mesacid, 3, 42; Ebu Davud, Salat, 46, Darimi, Mukaddime, 7.
- 15- Hucurat, 10.
- 16- Al-i İmran, 103,105.
- 17- Maide, 52.
- 18- Enfal, 46.
- 19- Al-i İmran, 103.
- 20- Al-i İmran, 105.
- 21- Yûnus, 19.
- 22- Casiye, 17; Bakara, 235; Hûd, 10.
- 23- Müslim, İman, 93; Ebû Davud, Edeb, 131; Tirmizi, Sfatu'l-Kıyame, 45.
- 24- Buhâri, Salat, 88; Müslim, Birr, 65.
- 25- Müslim, Birr, 8.
- 26- Buhâri, Ezan, 29, 30, 32, 34; Müslim, Mesacid, 251, 255, 278; Ebû Davud, Salât, 47, 48.
- 27- Buhâri, Ezan, 30, 39; Müslim, Mesacid, 245.
- 28- Buhâri, Sulh, 1, Cihâd, 72; Müslim, Zekât, 56; Ebû Davud, Tavattu, 12.
- 29- Buhâri, Edeb, 35; Müslim, Taharet, 98; Ebû Davud, Taharet, 136.
- 30- Ebû Davud, Hudûd, 7; Muvatta, Hudûd, 3; Müs- ned, V, 217.
- 31- Hucurât, 12.
- 32- Buhâri, Mezâlim, 3, Müslim, Birr, 58; Ebû Davud, Edeb, 38; Tirmizi, Hudûd, 3.
- 33- İbn Mace, Mukaddime,
- 34- TDV İslam Ansiklopedisi, 'Cami' maddesi.
- 35- TDV İslam Ansiklopedisi, 'Cami' maddesi.
- 36- Bilgi için bkz. Önkâl, Ahmet, 'Asrı Saadette Mescidin önemi ve Yaptığı Görevler', DİD, c. XIX, sy., 3, y. 1983, s. 49-55; TDV İslam Ansiklopedisi, Cami maddesi.